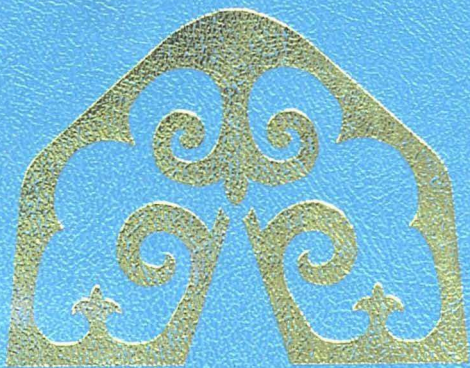

Л2005

5945_к

РӘБИҒА СЫЗДЫҚОВА

ЯСАУИ
“ХИКМЕТТЕРІНІҢ”
ТІЛІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ
ИНСТИТУТЫ

РӘБИҒА СЫЗДЫҚОВА

ЯСАУИ
“ХИКМЕТТЕРІНІҢ”
ТІЛІ

Алматы
Сөздік-Словарь
2004

81-26:821.512.1-1

ББК 81

С 94

Сыздықова Р.

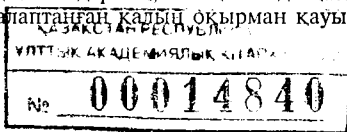
С 94 Яссауи “хикметтерінің” тілі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2004.— 552 бет.

ISBN 9965-409-58-7

Кітапта ортағасырлық (XII ғ.) түркі жазба ескерткіші Қожа Ахмет Ясауидің “Хикметтері” тілінің лексика-фразеологиялық құрамы мен құрылымы, морфологиялық құрылысы, фонетика-фонологиялық жүйесі, көркемдік бітімі талданады. “Хикметтердің” ырғақ, өлшем, ұйқас тәрізді өлеңдік белгілері сипатталады. Осы ізденістер арқылы көне, ескі түркі жазбалары тілін зерттеу нәтижесінде жалпы түркология ғылымына, жазба әдеби тіл теориясына үлес қосу мақсаты көзделеді.

Бұл зерттеу жұмысына нысан (объект) болған қолжазбаның (XVII ғ.) факсимилесі (фотонұсқасы) берілді. Ол қолжазбаның ескі араб жазуынан қазіргі графикаға бетпе-бет, жолма-жол дәл көшіріліп транскрипцияланған мәтіні де, сондай-ақ өлең қалпына келтірілген нұсқасы да ұсынылып отыр.

Бұл монографиялық жұмысты арнаулы діни оқу орындарының, сондай-ақ университеттердің филология, шығыс тілдері факультеттерінің оқытушылары мен студенттері пайдалана алады. Сонымен қатар бұл кітап түркі жазба ескерткіштері тілінің және қазіргі түркі әдеби тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің тарихын танып-білуге талаптанған қалың оқырман қауымға да арналады.

ББК 81

С 4602020400
00(05)-04

ISBN 9965-409-58-7

© Сыздықова Р., 2004
© “Сөздік-Словарь” 2004

Алғы сөз

Соңғы онжылдықтарда қазақ мәдениетінде XII ғасырдың жазба ескерткіші – Ясауи “Хикметтеріне” айрықша назар аударыла бастады. Қожа Ахмет Ясауидің діни бағыты, қызметі, суфистік ағым (суфизм), оның идеологиялық мазмұны, Ясауи мұрасының бүгінгі қоғамда алатын орны, мәні тарихшылардың, діндер тарихын зерттеушілердің, мәдениеттанушылардың, философтардың, әдебиеттанушылардың, теологтардың тарапынан жан-жақты сөз бола бастады, ғылыми ізденістер жарық көрді. Бірақ Ясауи мұрасының тілін, поэтикасын талдап, арнайы жазылған монографиялық зерттеулер бізде, қазақ ғылымында, әлі жоқ. Біздің бұл жұмысымыз осы кетіктің бір-екі кірпішін қалауға арналады.

Аталған еңбектің жалпы қазақ филологиясы үшін де, жалпы түркологиялық ғылым саласы үшін де өзектілігі даусыз. Өйткені бүгінгі қоғамымызда рухани қажеттілік – ислам дініне ден қойып, оған қатысты дүниелерді біліп-танып жатқанда, Ясауидің діни ілімін, сол ілім – суфизмді насихаттаған, халыққа таратқан құралы – “Хикметтер” атты “даналық сөздерін” жақсы білу үшін оның тілімен де, көркемдік бітімімен де жақсы танысу қажет, қалың жұртшылықты, мамандарды дұрыс таныстыру керек. Осындай міндеттерді орындау мақсатымен ұсынылып отырған еңбекте Ясауи хикметтерінің лексикасы мен фразеологиясы, морфологиялық құрылымы мен фонетикалық, фонологиялық жүйесін, стильдік ерекшеліктері мен көркемдік сипатын біршама талдадық. Негізгі материал ретінде XVII ғасырда хатқа түскен бір қолжазбаны пайдаландық. Ол – XIX ғасырдың соңғы кезінде Самарқанд қаласынан табылып, кейін Санкт-Петербургке акад. К.Г.Залеман алып кеткен, ең әріден сақталған (XVII ғасырдың соңғы кезінен) қолжазба, сонымен қатар салыстыру, қолжазба мәтініндегі кемшін (ақаулы) тұстарды түсініп, дұрыс оқу мақсатымен Ясауи хикметтерінің Қазан қаласында XIX-XX ғасырларда жарық көрген басылымда-

ры іске қосылды. Зерттеу нәтижесінде жалпы түркологияға, жазба әдеби тіл теориясына, түркі әдеби тілдерінің, оның ішінде қазақ әдеби тілінің қайнар көздері мен даму барысын анықтауға белгілі бір үлес қосу көзделді.

Алдын ала қатты ескертеріміз – жалғыз осы еңбекпен білім-танымның “Ясауи тілі” атты үлкен, күрделі саласы толық зерттеліп болды деп айтуға мүлдем болмайтындығы. Әрі қарайғы ізденістерде:

Ясауи “Хикметтері” тілінің жеке басылымдары бойынша да, қолжазбалары бойынша да түсіндірме сөздігін жасау; өлең архитектурасын (құрылымын) кеңінен талдау; көріктеуіш амалдары мен олардың тілдік-стильдік механизмін жеке монографиялық ғылыми жұмыстың нысаны ету;

Ясауи поэтикалық мектебінің әрі қарайғы даму, жалғасу процесін бақылап, қазіргі түркі мәдениетіне, оның ішінде қазақ көркем сөзіне жасаған ықпалын, қалдырған іздерін нақты фактілермен көрсету;

хикметтердің қолжазбалары мен басылымдарына текстологиялық жұмыстар жүргізу, оларды салыстырып, айырмашылықтарын табу, солар арқылы мәтін, мәтін түзілімі тақырыптарына бару;

ескерткіш тілінің когнитивтік құрылымы (жүйесі) деген сияқты қыруар міндеттер (тақырыптар, тіпті проблемалар) түр дегенді баса айтамыз. Әрине, бұлар бір зерттеушінің бірекі жылдық шаруасы емес, дегенмен көрсетілген жұмыс түрлері қолға алу уақыты жеткен, бүгінгі күн және ертеңгі күн сұранысына жауап беретін білім-ғылым түрі екенін де ескерсек.

Ескерткіш мәтінде айтарлықтай орын алатын араб, парсы сөздерін дұрыс транскрипциялап, кейбірінің мағыналарын талдау жұмысына көмектескен араб тілінің маманы жас ғалым Баян Жұбатоваға алғысымды айтамын.

Қолжазба мәтіндегі араб, парсы сөздерінің арабша-қазақша, парсыша-қазақша қысқаша сөздігін жасаған – филология ғылымдарының кандидаты, доцент **Баян Жұбатова**. Сөздікке қазақ тіліне ертеден еніп, қалыптасқан, мағыналары түсінікті сөздер енген жоқ.

Жұмыспен танысып, ондағы кемшіліктер мен ақауларды байқап, пікір айтатын оқырмандарға да алдын ала ризалық білдіремін.

ҚОЛЖАЗБАДАҒЫ АРАБ ӘЛІПБИІ МЕН ОНЫҢ ТРАНСКРИПЦИЯСЫ

آ - ā, ə

ا - a, ā, e, ə

ب - б

پ - п

ت - т

ث - c

ج - ж

چ - ч

خ - х

ح - х

د - д

ذ - з

ر - р

ز - ж

ز - з

س - с

ش - ш

ص - с

ض - з

ط - т

ظ - з

ع - ʿ

غ - ғ

ف - ф

ق - к

م - м

ن - н

و - o, ə, y, ʉ, ʏ, ʝ

ه - h

ي - и, и, й, ы, i, e

ك - к

ا - ə, a, e

ل - л

фатха - ə

кесра - e, и

алиф - a

اي - e

ك - к, г

хамза - ʿ

КІРІСПЕ ТАРАУ

Қожа Ахмет Ясауи, оның өмірбаяны, мұрасы және суфизм туралы қысқаша мәлімет

Қожа Ахмет Ясауи сияқты ірі тұлғаның өмірі, туып-өскен, тәлім-тәрбие алған ортасы, ислам діні тарихындағы орны, сол діннің уағыздары арқылы білдірген идеологиясы танымдық та, ғылыми да тұрғыдан кеңінен сөз болып келеді. Бұл жөнінде том-том еңбектер, құнды-құнды мақала-очерктер жазылды, жазылып та жатыр. Ясауидің түркі халықтарының рухани-мәдени өміріндегі рөлі мен қызметі, қалдырған поэтикалық дүниесі жап-жақсы зерттеліп келді, зерттелуде. Ұлы шейх “даналық сөздер” (“хикметтер”) деп атаған мұрасын қалдырды, мұның да дін тарихындағы мән-мазмұнын, таралуын, сақталу жайын сөз еткен еңбектер де баршылық. Ал Ясауидің есімінің де, “Хикметтерінің” де сан ғасыр ұмытылмай сақталып келе жатуының сыры неде? Ясауи өмір сүрген XII ғасырдан бұрын пайда болған суфизм ағымы деген немене, ол ағым жергілікті қалың бұқара арасында неліктен қолдау тапты дегендерді бүгінгі оқырманға түсіндіріп беру — ислам дінінің идеологиялық негізін, тарихын зерттеушілердің, мәдениеттанушылардың міндеті болды. Діни ағымдардың, оның ішінде түркілер арасында тараған суфизмнің әлеуметтік мәнін анықтауда дүние жүзіне аттары мәлім шетелдік ғалымдар мен атақты орыс білімпаздарынан бастап, қазақ зерттеушілерінің еңбектерін атап, пікірлерін баяндап шығу — бұл жұмыста біздің негізгі міндетіміз емес (ол өз алдына бірнеше монографиялық жұмыстардың нысаны екені даусыз).

Дегенмен Ясауи жайында баршаға белгілі мағлұматтарды келте қайырып еске салсақ, ол қазіргі қазақ жерінде, Түркістан алқабында (Сайрам, Ясы маңында) XII ғасырдың бас кезінде Ибраһим Махмуд шейхтың отбасында дүниеге

келген. Ясауидің балалық шағы, оқуы, тәрбие алуы жайында аңыз-әңгімелерге де барып ұштасатын, біршама шындыққа да жанасатын мәлімет-деректер бар. Бір аңыздарға қарағанда, Ясауи Түркістандағы мешіт-медреседе оқып жүргенде, түріктің бір ғалымы зеректігіне қызығып, Иран жаққа оқуға алып кетеді, сонда көп жыл оқып, туған жеріне оралады. Бұны Ясауи мұрасына көбірек назар аударып, жұмыс жазып келе жатқан Сәрсенбі Дәуітовтің мақаласынан оқимыз. Осы мақаласында зерттеуші Ә.Қоңыратбаевтың да мағлұматы басқаша екенін келтіреді. Мұнда Қожа Ахмет Бұхар шаһарында сопы Жүсіп Хамаданидан білім алған болып танылады¹. Орыс зерттеушілерінде де Ясауидің өмірбаяндық деректері әр түрлі, бірақ көбінде Ясауидің сауатын ашып, оқып, әрі қарай білім-ғылыммен сусындаған жері – балалық шағында Түркістан өңірі, кейін Бұхар шаһары болып баяндалады. Сірә, дұрысы осы болар.

Ясауидің нәсілдік тегіне (сүйегіне) қарай берілген аты **Хожа** есімінің мағынасын, ол хожалардың әлеуметтік орнын, қазақтар үшін олардың кім болғанын, сондай-ақ **Ясауи** деген ат оның туған жеріне қарап қойылған лақап аты екенін, өз ныспысы Ахмет екендігін өлең жолдарынан келтірген мысалдарымен дәлелдеген жақсы материал Құдайберген Жұбанов пен Жанғазы Жолаевтікі, бірақ бұл ғалымдар Ясауидің өмірбаянын кеңінен зерттей алмаған, сондықтан бұл жөнінде бұларда мәліметтер жоқ.

Ал соңғы 10-15 жылдың барысында жарық көрген зерттеулерге сүйенсек, Ясауи жеті жасында әке-шешеден жетім қалып, жергілікті шейх Арыстан бабтың тәрбиесінде болады, одан бастауыш білім алады, өсе келе Бұхарға барып, Жүсіп Хамаданиге шәкірт болады. Кейін туған жеріне оралып, діни қызмет атқарады. Күнкөріс жолында қолөнершілікпен шұғылданады, қарапайым еңбекқорлардың мүддесін қорғайды, исламның жергілікті сопылық ұйымын құрады.

Сонымен, Ясауи – көзі ашық, сауаты бар қатардағы жай діндар емес, жалпы білім-ғылымнан, әсіресе теология, философия салаларынан терең білімі бар және ол білімді қажетке (сопылық ағымға) қарай жұмсай білген, өзгелерге де үйретіп, шәкірттер тәрбиелеген, өз кезеңінің үлкен білімдар адамы болғандығы кәміл.

¹ Дәуітов С. Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи. – ҚР ҰҒА-ның Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1995, 1. 32-33-беттер.

Ал сопылық ағым (суфизм) дегеніміз не? Бұл жайында да көп мәлімет бар. Мұхаммед пайғамбардың тікелей ұрпағы Идрис Шахтан бастап, көптеген шетел, орыс ғалымдары суфизмнің тарихы мен мазмұнын баяндап берді. Солардың ішінде біз қазақ зерттеушісі К.Х.Тәжікованың әлемдік мәдениет тарихындағы исламның алатын орны және оның ағымдарының бірі мистикалық-аскеттік ағым – суфизм туралы жазғандарын басшылыққа алдық.

Ясауи ұстаған діни ағымды, оның идеологиясын түсінуде біз үшін К.Х.Тәжікованың 1989 жылы жарияланған “Ислам: дүниетаным, идеология, саясат” деген еңбегінің құндылығы – ғылыми талдауларының дәлелді, жүйелі екендігімен қатар, мұнда жалпы ортағасырлық мұсылмандық суфизм туралы, оның қазақ жерінің оңтүстігі мен Орта Азияда көрінген формалары жайында, бұл ағымның пайда болу уәждері мен идеологиясы хақында кеңінен жақсы баяндалған. Еңбектің бір тарауы Ясауидің діни қызметі мен шығармашылығына арналған.

Ясауи есімі қай қырынан (аспектіден) аталса да, исламның идеологиялық бір ағымы – суфизм қоса сөз болып отырылады. Исламдағы суфизм – Ясауи кезеңінен, яғни XII ғасырдан бұрын пайда болған мистикалық-аскеттік ағым. Ол идеологиясы мен теориялық мазмұны жағынан кәнігі (қалыптағы немесе ресми ортодоксальдық) исламға оппозиция құрайтын тармақ. Оппозиция дегеніміз белгілі бір саясатқа, белгілі бір көзқарасқа өз саясатын, өз көзқарасын қарама-қарсы қоюшылық, қарсылық білдірушілік болса, суфизм исламның кейбір дәстүрлі (ресми, ортодоксальды) догматтарын қабылдамаушылық. Оның ғылыми түсініктемесін келтірсек: “Суфизмдегі құдай – абстрактілі, жеке өзіндігі жоқ бастау. Ол туралы Құранда айтылатындай, оның көкте болуы мүлдем міндетті емес. Ясауиде құдайдың бейнесі: ... бірде от түрінде, бірде күн түрінде, енді бірде теңіз т.б. түрінде көрінеді. Тиісінше, адам да бұл стихияның бір бөлігі болып, өзінің алғашқы бастауына, яғни құдайға оралуға бет бұрады ... адам құдайдың бір бөлігі ретінде онымен табысады, құдайға қосылады, жалғасады... Құдайды тану – сопылар үшін бүкіл өмірінің мәні. Адам құдайдың бір бөлігі ретінде өзін тануы керек”².

² Тәжікова К.Х. Ислам: дүниетаным, идеология, саясат. А., 1989, 103-104-беттер.

Ясауи ілімі – құдайды табиғатпен теңдестіретін, табиғатты құдайдың өзіне сіңген деп қарайтын мистикалық пантеизмнің көрінісі. Адам да табиғаттың бір бөлігі, демек, құдайды тану үшін әуелі адам өзін тануы керек, ол танымды мешіт пен дін басыларының қызметінсіз, зікір салу (құдайды еске алу) арқылы жүзеге асыруға болады дейді сопылар ілімі. Ал құдайды танудың негізі моральдық талаптарды орындау, яғни суфизмнің этикалық нормасы бойынша адам бойында даңққұмарлық, күншілдік, екіжүзділік, надандық, кекшілдік, алдау сияқты жағымсыз қасиеттер болмауы керек. Қысқасы, Ясауи ұстанған суфизм жалпы адамзаттық идеяларды: т е н д і к т і, ә д і л е т т і л і к т і, ж а қ с ы і с - ә р е к е т т е р д і уағыздады, бұлар халықтың көпшілік бөлігінің көңіл-күйі мен арман-тілегіне сай келді.

Оппозициялық сипат ала тұра, Ясауидің сопылық ілімі ортодоксальды (ресми) исламды мүлде жоққа шығармайды, онымен ашық айтыспайды. Керісінше, зерттеушілердің дұрыс көрсеткеніндей, суфизм – исламның бір бұтағы болғандықтан, кейбір догматтары онымен ұштасып жатады. Исламның (сірә, қай діннің де) негізгі идеологиясы м о р а л ь д ы қ и г і қ а с и е т т е р д і у а ғ ы з д а у, а д а м г е р ш і л і к қ а с и е т т е р д і ж е т і л д і р у принциптерін ұстану. Ясауи ілімінің танымынша, мораль мен суфизм бір, суфизм – адамгершіліктің бір түрі. Міне, суфизмді қалың жұртшылықтың жақсы қабылдауы Ясауи мен оның мүридтерін пір тұтуының бір сыры осында жатса керек және бұған суфизм ұсынған “ерік бостандығы” дегеннің әсер етуі даусыз. Ерік бостандығы адам құдайға белгілі бір тәртіппен (бес мезгіл намаз оқу, дін басыларының айтқандарына мүлтіксіз мойынсұну сияқтылармен) құлдық ұрмауы керек. Ерік бостандығының шарты (ең жоғарғы сатысы) өмірдегі барлық ләззаттардан, оның ішінде шектен тыс баюдан, ашкөздіктен аулақ болуды уағыздайды. Бұл тұста, әрине, ресми ислам мен суфизмнің қағидалары ұштасып кетеді.

Сірә, қалың бұқара Ясауидің оппозициялық бағытын ғана қолдағандықтан соңына ерді деп үзілді-кесілді айтуға да болмас. Ол кезеңде жергілікті көшпелі түркі тайпалары, тіпті отырықшы тұрғындары да ислам дінінің қыры-сырын жақсы біліп, қалыпты догматтар мен оппозициялық таным-сенімдерді жақсы айырмауы да мүмкін. Ясауидің еңбегі – өзі негізін қалаған суфистік ілімінің догматтарын уағыздау

үшін өлеңмен айтқан даналық сөздерінің көпшілік қауымға күшті әсер еткендігінде деуге болады. “Хикметтер”, тегінде, екі үлкен міндет атқарған сияқты, бірі — халықтың рухани сұранысы — дінге ден қойғызса, екіншісі — халықтың көркемдік-эстетикалық сұранысын өтеген. Өйткені хикметтер жергілікті түркі тайпалары — қыпшақтар мен оғұздардың әріден келе жатқан поэтикалық дүниелерінің (Боровковша, “шамандар жырының”) үлгісін пайдаланған, сөз-образдары да дәстүрлі халық қолданыстарынан алынған. Сондықтан ү н і , р у х ы , л е б і з і жағынан хикметтер жергілікті тұрғындардың тындауына, өздері де жаттап алып, айтып жүруіне оңтайлы болған деп ойлаймыз. Бұл жөнінде түрік ғалымы Кемал Ераслан да осындай пікір айтады. Ғалым діни-мистикалық халық әдебиеті исламнан бұрынғы түркі әдебиетінің ықпалымен дамыды (ұйқас, өлшем, ырғақ)... Ол классикалық әдебиеттен де, махаббат лирикасынан да, дастандардан да оқшау тұр деген өте құнды ой-тұжырымдарын білдіреді³.

Демек, Ясауидің аты мен ілімін кеңірек жайып, сан ғасыр сақтап келуіне себепкер болған факторлардың бірі емес, бірегейі, біздің топшылауымызша, “Хикметтер” сияқты әсем поэтикалық дүние болған деп ойлаймыз. “Хикметтер” кезінде ауызша да тараған. Оның мазмұны мен көркемдігінің мықтылығы сондай, бұл кейін поэтикалық мектепке ұйытқы болған, Ясауи хикметтерінің жанры мен стилінің үлгісінде кейінгі кезеңдерде ондаған сопы ақындар көптеген туындылар ұсынғанын білеміз. Біз бұл жұмыста суфизм туралы оны зерттеушілермен пікір сайыстыру, қайткенде де өз ойымызды білдіру мақсатынан аулақпыз, бізге керегі — Ясауи хикметтеріндегі осы діни ағымға қатысты терминдер мен жеке сөздердің мән-мағынасын ашу, көріктеу амалдарының ішінде аллегорияға неліктен көбірек йек артатынын дәлелдеу деген сияқты таза л и н г в и с т и к а л ы қ , л и н г в о с т и л и с т и к а л ы қ мәселелерді шешуге негіз болатын тұжырымдармен қысқаша таныстырып өту болды.

Сойтіп, ислам дінінің түркі тайпаларының арасында жайылып, беки түсуіне, халықтың санасына сіңісе беруіне Ясауидің ілімі зор қызмет атқарған. Бұл күнде көптеген түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының да Ясауи

³ D-г Kemal Eraslan. Xikmet gelenegi. Ankara,1982. 153-бет.

есіміне, оның мұрасына ерекше назар аударып, тереңірек зерттеле бастауы, “Хикметтер” қазақ тіліне аударылып, баспа беттерін көріп жатқаны, тиісті оқу орындарында оқытыла бастауы – осылардың баршасында негізгі көзделген мақсат – Ясауидің қалыпты исламға оппозициялық бағыт ұстағандығын дәріптеуі емес (мұны көпшілік қауым тіпті жөнді білмейді де), исламға қызмет еткендігін таныту. Сол арқылы бүгінгі қоғам өмірінде ислам дінінің м о р а л ь д ы қ, и д е о л о г и я л ы қ, ф и л о с о ф и я л ы қ негіздерін орнықтыра түсу деп ойлаймыз.

Біздің Ясауи мұрасының тілін ғылыми-танымдық зерттеу объектіміз етіп таңдауымыз – осындай кең ауқымды әлеуметтік, рухани сұранысты өтеуге саятын проблеманың бір қыры.

Ясауи мұрасын бүгінгі қауымның жақсы қабылдауының себебін түсіндіруде “Хикметтер” Құраннан тікелей жасалған көркем дүние сияқты” деп танытындар да бар⁴. Бұл – біршама пафостық (көтеріңкі) үні бар баға болғанмен, бүгінгі біз танысып жатқан Ясауи хикметтерінің ислам дінінің қасиетті уағыздарымен таныстыратын құралдың бірі болып отырғанын мойындатады.

Белгілі орыс түркітанушы ғалымы А.К.Боровков: “Ясауи өлеңдерінің көзі (үлгісі, прототипі) Сырдарияның төменгі ағысын жайлаған көшпелі түркі тайпаларының халықтық поэзиясы” дейді. Ол өлеңдер түркі тілінде белгілі бір поэтикалық жанрды қалыптастырып, дәстүрге айналдырғанын және бұл дәстүрдің Ясауиден кейін бірнеше жүзжылдықтар бойы жалғасып келгенін баса айтады⁵. Тағы бір көңіл аударатын жайт, ол – “Хикметтер” деп аталатын өлеңдер алқа-қотан отырып, дауыстап айтуға (зікір салуға) арналғандықтан, бұларды жаттап, ауызша таратудың да орын алғандығы. А.К.Боровковтың топшылауынша, Ясауи хикметтерінің хатқа түсіп, топтама (жинақ, диуан) түрінде тарала бастауы XV ғасырдың екінші жартысынан бермен қарай ғана болса керек. Диуандарды құрастыру ісінде хикмет айтушы авторлардың араласып кетуі, өлең мәтіндеріне өзгерістер енгізілуі (“редакциялануы”) сияқты фактілердің орын алға-

⁴ Дәуітов С. Хожа Ахмет Йассауи. – “Егемен Қазақстан”. 6.03.1993.

⁵ Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикметов Ахмада Ясеви). – “Советское востоковедение”. Т.5. М.-Л., 1948.

ны да айтылып келеді. Сол себептен Ясауи хикметтері деп жүргендеріміздің баршасы түгел даусыз Ясауи мұрасы емес екендігін П.М.Мелиоранский де, проф. Ф.Көпрулу де, А.К.Боровков та, тағы басқа зерттеушілер де ашық айтқанды. А.К.Боровков хикметтер жазған өзге де авторлардың материалдарын қарап отырып, хикмет атаулының барлығы, оның ішінде Ясауидікі деп диуан (жинақ, топтама) түрінде қолжазбалар мен басылымдарда ұсынып жүрген өлеңдердің баршасы түгел Ясауидікі еместігін айтады. Ұлы шейхтың үшінші ізбасары Хакім ата Сулейманнан (Бақырғанидан) бастап, көптеген сопылар хикметтер жанрын әрі қарай жалғастырған дейді. Зерттей келе Ахмет Ясауи мен ізбасары Хакім атаның аттарының айналасына топтанып, жүздеген жылдар бойы олардың әрі ілімін, әрі поэтикалық мектебін жалғастырып, хикметтер жанрындағы шығармаларын ұсынған отызға жуық автордың есімдерін атап көрсетеді. Олар: 1. Азим. 2. Асад. 3. Байза. 4. Бехбуди. 5. Гадам. 6. Гариб. 7. Гызали. 8. Икани. 9. Қасым. 10. Джани. 11. Мачин. 12. Машраб. 13. Молла Базар. 14. Надири. 15. Насими. 16. Сабри. 17. Сайфаддин. 18. Тадж. 19. Тафи. 20. Тимури. 21. Убайди. 22. Факири. 23. Хаким-ата. 24. Хубби. 25. Худайдад. 26. Шамсэддин. 27. Шарафи. 28. Шариф. 29. Шухуди⁶.

Әрине, бұл тізім үзілді-кесілді осы түрде болмауы мүмкін, хикметтер авторларының есімдері қосылуы да, түзетілуі де ықтимал. Біз бұл тізімді әдейі келтіріп отырған себебіміз А.К.Боровковтың аталған еңбегі (дәлірек айтсақ, бұл мақала-очеркі жарияланған журнал) бұл күнде табыла бермейтін, екінші бірінің қолында жоқ, сирек дүниеге айналғанын ескеріп, Ясауи мен оның мектебін зерттеуші жас ғалымдарға әдейі ұсынып отырмыз. Іздесін. Әрқайсысының мұрасын жеке-жеке зерттесін. Ғалым өзі көрсеткен авторлардың бірқатарының (Икани, Худайдад, Гариб, Шариф, Сайфаддин т.б.) есімдерін таныстырып, шығармаларынан (Шығыс қолжазбалары институтында сақталған материалдардан) үзінділер келтіріп, өз пікірін дәлелдейді. Қожа Ахметтің “менің бір дәптерімде жүз мың хикмет бар” десе, екінші бір жерде “4400, тағы бірде 9900 хикмет айттым” деген, әрине,

⁶ Боровков А.К. Көрсетілген жұмыс. 236-бет.

Біз бұл тізімді автордың орыс тілінде жарияланған еңбегі бойынша адам аттарының орысша көрсетілген күйінде беріп отырмыз.

әсірелеп (гипербола түрінде) айтқаны екенін де ескертеді. Ал А.К.Боровков әрбір өлеңнің (хикметтің) соңғы шумағында *құл Ахмад, мискин Ахмад, йа Ахмад* сияқты жалқы есімдер келген хикметтерді Ясауидікі деп тануға болар деген ойын да білдіреді.

Ал әр хикметтің ең соңғы шумағында жалқы есімді келтіру — тек авторлықты білдіру амалы ғана емес, әр өлеңнің шегін көрсететін, яғни біреуінің аяқталып, екіншісіне көшу “су айырығы” іспетті стильдік элемент. Әрине, өлең жіктерін көрсететін ең басты амал — ұйқас бірлігі. Бұл жанрда әрбір хикмет бөлек-бөлек өлең түрінде ұсынылатындықтан, тұтас бір өлең бір ғана ұйқаспен, негізінен, төрт тармақты шумақтың әрбір төртінші жолы өзара ұйқасып отыруымен ерекшеленеді (ол жайында өлең құрылысын сөз еткен тарауда кеңірек айтылады). Осы ретпен келсек, біз зерделеп отырған қолжазбада ең жиі кездесетін “жол айырық” есім — *Құл Қожә Ахмет*. Ол 45 хикметте келген. Оның үстіне бұл есім тағы 5 хикметте болуға тиіс, өйткені өлеңнің бұл есімдер аталған соңғы жолдары не жазылмай қалған, не қолжазба қағазы жыртылып қалған. Қолжазбада *Құл Хожә Ахмәд* дегеннен басқа тек қана *Ахмәд* деген есім 4 хикметте ұшырасады. Сондай-ақ *Ахмәд* жалқы есімі *дана, мискин, хожә, құл* деген эпитеттермен де келген. Үш хикметте *Султан Ахмәд* деген тіркесті де кездестіреміз. Ал *Йасауи* есімі өте сирек кездеседі. Жеке *Йасауи* сөзі бір ғана хикметте, қалғандарында *мискин Йасауи, мискин Ахмәд Йасауи* болып келеді. *Құл Хожә Ахмәд Йасауи, мискин Хожә Ахмәд Йасауи, Султан Хожә Ахмәд Йасауи* деп “толық” атау бір-бір реттен ғана хатқа түскен. Екі хикметте *Ахмәд* есімі *Ахмәди* болып жазылған. Самарқанд қолжазбасында екі хикметте ғана (26, 69) жалқы есім көрсетілмеген, ол екі өлең Қазан басылымында жоқ. Соңғы шумақтарында *Ахмәд, Ахмәди* есімдерімен келетін бірқатар хикметтерді А.К.Боровков осы аттас басқа авторлардың шығармалары болуы мүмкін деп топшылайды. Бірақ стилі мен мазмұны (идеясы) жағынан бұлардың авторлығын ажырату өте қиын.

Ал тек қана *Ахмәд Йасауи* деп келетін хикмет қолжазбада екеу-ақ. Сондықтан, біздің топшылауымызша, *Құл Хожә Ахмәд* есімімен келген хикметтер авторлығын танытуға икемділеу сияқты, өйткені бұл күрделі атау-есім Қазан басылымдарында ең жиі ұшырасады. Ясауи мұрасының 1904

жылғы Қазан басылымындағы 153 хикметтің 109-ында осы тіркес-есім жазылған. Ал бұл кітапта Залеман қолжазбасында жоқ *Ей Ахмәд* (21-хикмет), *Хожса* (127-хикмет), *Ахмәд-и* (53, 103, 128-хикметтерде), *Құл Ахмәди* (68-хикмет), *Йасауи мискин Ахмәд* (88-хикмет), *Құл Фариб* (102-хикмет), *Ахмәдә бин Ибраһим* (135-хикмет) деген есімдер бар. Тек үш хикметте (16, 126, 142) ешбір жалқы есім жоқ. Дегенмен бұл “авторлық көрсеткіш-есімдердің” бірде-біреуі хикмет иесін үзілді-кесілді атауға мүмкіндік (дәлірек айтсақ, “құқық”) бермейді, өйткені бұлар әр қолжазбада, әр басылымда құбылып отырады: эпитеттері өзгеше келеді, қолжазбалар мен басылымдардың арасында бірдейлік жоқ. Мысалы, Самарканд қолжазбасындағы 16-хикметтегі *Ахмәд Йасауи* есімі басылымдарда *мискин за‘иф Хожса Ахмәд* (1904 жыл, 147-хикмет). Сірә, *Хожса Ахмәд* есімі соңында *Йасауи* сөзі келсін, келмесін ұлы шейхқа халық арасында біршама орныққан кәнігі аты (аталуы) болса керек және бұлайша атау тек Ясауидің өз заманында ғана емес, кейінгі ұрпақтардың құлақтарына сіңімді болғанға ұқсайды. Бұл есімдердің ішінде *құл*, *мискин* деген эпитеттер автордың өз қалауынша қосылуы мүмкін, ал *султан*, *дана* деген “асқақ” сөздерді өзгелер, әсіресе Ясауи іліміне, шығармашылығына мейлінше бас иген, қадір тұтқандар қосып айтуы нанымды. Автор (Ясауи), сөз жоқ, өзін құдайдың құлы, немесе *мискин* (Алланың құлдығына бас июші) деп атауы суфизм ілімінің идеологиясына сай келеді, ал өзін өзі *дана*, *султан* деп мадақтауы, әрине, қисынға келмейді.

Сөйтіп, әр хикметтің соңғы шумағында жалқы есімнің аталуы – осы әдебиет үлгісінің жанрлық белгілерінің бірі болған. Бұл есім, бір жағынан, әр өлеңнің аяқталған шегін көрсететін, яғни әрбір зікірдің аккорды (соңғы үні – Аллаһ акбары) болса, екінші жағынан, автордың, яғни бас шейхтың атын атау арқылы сопылық орденнің жақтастарын тартатын қаратпа сөз ретіндегі стильдік құрал болып шыққан. Бұл жердегі жалқы есім хикмет авторын атаудан гөрі осы жанрдың стильдік қызметін атқаратын тілдік элемент деп қараған жөн. Өйткені хикмет соңындағы жалқы есім кейбірінде II жақтағы қаратпа сөз болып келсе, екінші біреулерінде сөйлемнің III жақтағы бастауышы, үшінші біреулерінде автордың өзі болып I жақтан ауызға алынады. Мысалдар (фактілер):

Құл Хожа Ахмад йашын йетті йікірмә бір,
Нә қылғайсән йазуқларың тағдын ағыр.

‘азаб қылса қиййаматта игәм қадир
Айа дустлар нүчүк жауаб айғұм мән-а

(1904 жылғы кітапта 3,
қолжазбада 2-хикмет).

Мұндағы Құл Хожа Ахмет деп автор айтар сөзін өзіне қарата айтады, мұны өлеңнің соңғы тармақтарының морфологиялық бітімі танытады: етістік тұлғалары мен тәуелдік жалғаулы сөздер және есімдік I жақтан беріліп тұр (*айғұм, игәм, мән-а*).

Келесі өлеңнің соңғы шумағына көңіл аударалық:

Құл Хожа Ахмәд ‘ашиқ болсаң жандын кечкіл
Андын соңра шауқ шарабын тойүб ічкіл.
Гунаһыңна сабук қылыб анда үчқыл
‘ашиқлары учмағ сәры үчар ерміш

(кітапта 87, қолжазбада 6-хикмет).

Мұнда да сөз өзіне — Құл Хожа Ахметке арналып айтылған, грамматикалық көрсеткіштер II жақтан берілген: *болсаң, кечкіл, ічкіл, гунаһың, үчқыл*.

Сөйтіп, хикмет соңында айтылған жалқы есімді өлең иесінің (авторының) жай ғана атауы деп емес, белгілі бір стильдік мақсатта қолданылған “таңбалық” (мотивированный) элемент деп тану керек.

Ясауи тілінің зерттелуі

XX ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап Қазақстанның дербес тәуелсіз ел деп танылып, қазақ халқының саяси-рухани азаттыққа ие болуы, осының нәтижесінде әлеуметтік, идеологиялық ахуалының өзгеруі — осылардың баршасы ұлттық сананың, жеке адамдардың рухани дүниесінің жаңа сипат алуына, жаңа сатыға көтерілуіне алып келді. Коммунистік идеология мен социализм мұраттары ығысты, олардың орнын басатын жаңа рухани-мәдени сұраныстар дүниеге келді. Жеке адамның рухани түлеуі басталды. Бұл үшін қазақ халқының дінге, ислам дініне ден қоя бастағаны,

ескіні жаңғыртып, ұмыт болғанды еске алу қарекетіне кіріскені – бүгінгі тарихи шындық. Ислам дінін дұрыс ұстануға бет бұрғанымыздың белгісі: көптеп мешіттер тұрғызылды, діни оқу орындары ашылды, дін қызметшілері құрметтеле бастады, жеке басылымдар мен күнделікті баспасөз беттерінде ислам дінінің негіздері, шарттары түсіндіріле бастады...

Міне, осындай қыруар қам-қарекеттердің ішінде ХІІ ғасырда жасап өткен, түркі халықтары арасындағы белгілі діни-идеологиялық ағымның негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауидің қызметі мен шығармашылығына айрықша назар аударылып, оның “Хикметтер” деп аталатын поэтикалық мұрасы бүгінгі жұртшылыққа ұсынылып отыр, ол қазақ тіліне аударылып, көптеп жарыққа шығарылуда.

Ислам дінінің бүгінгі қазақ халқының және еліміздегі өзге де мұсылман жұрттардың рухани өміріндегі орны мен қызметіне, өткендегі тарихы мен бүгінгі күй-жайына мейлінше назар аудару тек практикалық іс-әрекеттер саласында ғана емес, білім мен ғылым өрісінде де орын алып отыр. Қазақ ғылымында “Ясауитану” саласы дүниеге келді.

Қазақстандағы ясауитану 1990 жылы қазан айында Түркістан қаласында “Ясауи әлемі” атты “Дөңгелек үстелде” өткізілген халықаралық жиыннан бермен қарай жандана бастады деуге болады. Мұнда тарихшылар мен философтар, мәдениеттанушылар мен әдебиетшілер, тіл мамандары болып. Ясауидің идеологиясы мен философиялық ой-толғамдарын, жырлаған тақырыбы мен діни, гуманистік үгіт-насихаттарын, “Хикметтерінің” тілі мен көркемдігін сөз еткен баяндамалар жасалды. “Дөңгелек үстел” басында Ясауи мұрасы жайында Түркия ғалымдарымен тұңғыш рет жүзбе-жүз отырып, пікір алысу болды.

Ясауидің діни қызметін, ілімін, түркі халықтарының рухани әлеміндегі орнын зерттеу біршама жан-жақты, толық, жүйелі түрде жүргізіліп келгенімен және жүргізіліп келе жатқанымен, ясауитанудың аса мәнді әрі қажетті бір қыры – **оның тілін зерттеу** қазақ филологиясында кенжелеп келеді.

Қазақ ғылымының көгінде жарық көріп жатқан үлкенді-кішілі зерттеу жұмыстары, негізінен Ясауидің өмірбаяны, діни қызметі, ұсынған уағыздарының мәні, суфизм ағымы, оның түркі халықтары, оның ішінде қазақ халқы тарихында көріну формалары, Ясауидің әлеуметтік-этикалық көзқарастары

жайында. Қысқасы, Қожа Ахмет Ясауи кім және оның діни-идеологиялық жолы қандай болды деген әңгіме (зерттеулер) басым болып келе жатыр. Ал Ясауи мұрасының және жалпы сопылық поэтикалық мектептің **тілін** өз алдына зерттеу нысаны (объектісі) етіп, барлық параметрі жағынан, яғни фонетикалық-графикалық сипатын, орфограммалық тұрқын, лексикалық құрамын, морфологиялық бітімін талдап-танытудың қажеттігі даусыз. Сондықтан бұл проблемалар дүние жүзі ғалымдарының назарын аудармай тұра алмағандығы да белгілі.

Орта ғасырлардағы (XI-XVI ғ.) түркі жазба ескерткіштерінің тілін зерттеудің бір ұшы сол кезеңдердегі, яғни ескі (көне емес) түркі әдеби тілдерінің сипаты, бір-бірінен айырым белгілері және қазіргі түркі тілдеріне қатысы (жақындығы, алыстығы) деген проблемаларға барып тіреледі. Өйткені белгілі бір ескерткіштің немесе жеке бір қаламгердің тілін зерттеу – жалаң археографиялық немесе фактографиялық ізденістер емес, бұлардағы іздеп отырған объектілеріміздің бар-жоғын, сипатын көрсетуде белгілі мақсат көзделеді: талданған (баяндалған) фактілерді, айталық, ескерткіштің лексикалық құрамының генезистік қабаттарын, фонетикалық жүйесін, грамматикалық құрылымын не үшін талдап, түгендеп отырмыз, ол фактілер неден хабар береді, қандай теориялық тұжырымдар айтқызады деген сияқты мақсат-мұраттар көзделеді.

Міне, осы тұрғыдан келгенде XII ғасырдың тақырыбы мен стилі жағынан басқалардан өзгеше тұрған түркі ескерткіші – Ясауидің “Хикметтерінің” тілі мен стиліне, тілдік сүйегіне атақты түркітанушылар П.М.Мелиоранский, акад. К.Залеман, акад. С.Е.Малов, А.К.Боровков, проф. Ф.Көпрулу, А.Н.Кононовтардан бастап, Ә.Нәжіп, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Э.Рустамов, К.Ераслан, А.Серткая, А.Ержиласун сияқты өзбек, орыс, түрік ғалымдары назар аударып, сөз етті және сөз етіп келе жатыр. Бұл жерде тек Ясауидің **тіліне қатысты** пікір айтқан ғалымдар ғана аталып отыр.

Соңғы 10-15 жыл барысында Орта Азия елдері мен Түркия ғалымдарының ішінде, әсіресе жастар арасында Ясауи мұрасының, Ясауи мектебінің тілі мен стилін әр қырынан талдап, танытып жатқандар бар екендігі даусыз болар, бірақ ғылыми байланысымыз біраз уақыт үзіліп қалған соңғы

жылдарда түркологияның барша табыстарын біле алмай қалғанымызды ескертеміз.

Суфизм мен Ясауиға ағымының тарихы ұлы шейхтың дүниетанымы, оның ата тегі мен білім алған орындары, ұстаздары, шәкірттері мен кейінгі ізбасарлары туралы үлкен зерттеулер жүргізіп, әр алуан пікірлер айтқан шетелдік ғалымдардың (фон Г.Э.Грюнбаум, Дж. Тримингэм т.б.), орыс ғалымдарының (В.Д.Греков, В.В.Бартольд, А.Л.Гаррицкий, С.Э.Бертельс, В.А.Гордлевский, С.Г.Кляшторный, Т.М.Султанов т.б.), түркі ғалымдарының (Ф.Көпрүлү, Ерхан Айдын, К.Ераслан т.б.), қазақ ғалымдарының (М.Дулатов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Ж.Аймауытов, Қ.Жұбанов пен Ж.Жолаев, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, К.Тәжікова, М.Жармұхамедов, С.Дәуітов, М.Шафиғи, Ө.Күмісбаев т.б.) есімдері бір бөлек тұрса, Ясауидің поэтикалық мектебінің тілі мен стилін сөз еткен және хикметтер мәтінін біршама талдап, түйін-тұжырымдарын ұсынған жоғарыда аталған шетелдік те, әсіресе орыс түркологтері де ішінара өзбек, түрік, қазақ филологтері мен тіл мамандарының да есімдері бір төбе.

Қазақ мәдениетінде Ясауи мұрасының, оның суфистік ілімінің зерттелу тарихын біршама жақсы баяндаған еңбектер де көріне бастады. Солардың ішінде ғалым С. Дәуітұлының “Диуани хикмет” хақында” (Алматы, 1998) атты кітабын; суфизм мен Ясауиға ағымының тарихын, дүниетанымын зерттеуші Айдар Әбуовтің “Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымын зерттеудің тарихи-философиялық аспектісі” (жинақ: Ясауи тағылымы. Түркістан, 1996) атты мақаласы сияқты жұмыстарды жақсы атауға болады. Әрине, Ясауи мұрасы мен идеологиясы жайындағы күні бүгінге дейін жарық көрген үлкенді-кішілі еңбектерді (тек қазақ мәдениетінде ғана емес, өзге елдегілерін де қамтып) жүйелеп, сұрыптап, Ясауитану саласының өзекті мәселесі ретінде өз алдына жеке зерттеулер жүргізіле беруге тиіс (жүргізіліп жатқан да болар) және бұндай ізденістерге тарихшылар, дін тарихын зерттеушілер, философтар, әдебиеттанушылар, тіл мамандары жеке-жеке де, бірлесіп те барса, еңбек жемісті де нанымды болмақ.

Ал Ясауидің тілін зерттеу — өз алдына үлкен сала. Бұл салада да дүниежүзілік ғылымда, орыс түркологиясында, қазақ филологиясында ізденістер, зерттеулер, еңбектер жоқ емес. Әсіресе Ясауидің тіліне қатысты **жалпы пікір** айтқан-

дар баршылық, ал жеке бір қолжазбасы немесе басылымының мәтінін алып, оған лингвистикалық талдау жасаушылар кемде-кем. Сондай лингвистикалық зерттеулердің бірегейі — орыс ғалымы К.Боровковтың очеркі. А.К.Боровков “Советское востоковедение” журналының 1948 жылғы V нөмірінде “Очерки по истории узбекского языка (определение языка хикматов Ахмада Ясеви)” деген көлемді мақаласында өзі атағандай “алдын ала ізденістерге” (“предварительные разыскания”) барады. Ол ізденістерді тек бір қолжазбаның мәтіні бойынша жүргізеді. Қолжазба — орыс ғалымы акад.К.Г.Залеманның XIX ғасырдың соңғы кезінде Самарқанд қаласынан Ресейге алып шыққан нұсқа болатын, бұл қолжазба шамамен XVII ғасырдың соң тұсында хатқа түскен ең әріректегі қолжазба екендігі жоғарыда айтылды.

Бұл очеркте А.К.Боровков Ясауидің мұрасы, оның қолжазбалары мен басылымдары туралы мәлімет бере келіп, Ясауи мұрасы деп жүрген дүниенің барлығы онікі еместігін, бұл поэтикалық мектепте “Хикметтер” айтушылардың көп болғандығын сөз етеді және олардың жиырма тоғызының аты-жөндерін көрсетеді, туындыларын талдайды. Біз үшін, яғни Ясауидің тілін зерттеуде мәні аса зор материал ғалымның хикметтердің ішінара лексикасын, әлдеқайда көбірек морфологиялық құрылымы мен фонетикалық ерекшеліктерін талдаған тұсы. Әрине, бұл — жүйелі түрде, белгілі бір тәртіппен (мысалы, әр сөз табын бөліп алып, олардың жеке категориялық тұлғаларын көрсету сияқты) жасалған талдау емес, дегенмен нақты фактілерді көрсеткен жақсы зерттеу үлгісі. Осы фактілерге қарап, Ясауи тілі шығыс түркі әдеби тілінің дәстүрін сақтаған, оған кейінгі ғасырларда қосылған үстеме элементтер мұны ескі өзбек тіліне (шағатай тіліне) жақындатады деген тұжырымға келеді, сөйтіп, мақаласының аты айтып тұрғандай, Ясауи тілінің бұл талдауын өзбек тілінің тарихына қатысты ізденіс (зерттеу, талдау) деп санайды. Қысқасы, А.К.Боровков бұл очеркінде: “Ясауи мұрасы өзбек әдебиеті мен өзбек тілінің ертерек кезеңдегі тамаша беттерінің бірін ашады” деп түйеді⁷.

Ал бұндай түйін-тұжырымнан едәуір өзгеше айтылған пікірлер бары мәлім.

Түркі жұртшылығына Ясауиді ең алғаш кеңірек таныстырған түрік ғалымы проф. Мехмет Фуад Көпрүлү (орыс

⁷ Боровков А.К. Аталған еңбек, 250-бет.

тіліндегі ғылыми әдебиетте көбінесе Купрюлю-заде деп беріледі) 1913 жылы жазған “Ахмет Ясауи мен оның шағатай әдебиетіне ықпалы” деген мақаласынан бастап, кейінгі “Түркі әдебиетіндегі алғашқы сопы-ақындар” атты кітабында 1918 жылы Стамбұлда жарық көрген монографиясында Ясауидің өмірі мен діни қызметін, көзқарастарын кеңінен сөз етеді, бірақ мұнда ғалым хикметтердің тілін талдамайды, оның себебін өзі түсіндіреді: “Түркі тілі тарихы – күні бүгінге дейін бүтіндей тәрк етіліп, мән берілмеген сала. Бұл жайында көмекке ұмтылатын ешқандай жан-жақты зерттелген еңбек жоқтың қасы және *тіл білімі біздің саламыз болмағаны үшін* (айырып көрсеткен біз – Р.С.) бұл жөнінде біз беретін мәліметтер мен ұсынатын пікірлердің, әсіресе тілші, тіл мамандары тарапынан қайтадан зерттелуі қажет деген ойдамыз”⁸ (проф. Көпрүлү бұл пікірін 1918-жылдары айтқан, ол кезде, әрине, А.К.Боровков, Ә.Нәжіп т.с.с. белгілі орыс түркологтерінің Ясауи тілін зерделеген еңбектері әлі жазылмаған болатын). Проф.М.Ф. Көпрүлүнiң бұл құнды еңбегін жас түрік ғалымы Кенан Коч қазақ тіліне аударып, 1999 жылы жеке басылым етіп жарыққа шығарды. Осы еңбек (кітап) жайында біз толығырақ баяндап, қазақ оқырмандарына таныстырған болатынбыз.⁹ Дегенмен проф.Көпрүлү Ясауи хикметтерін түркі тілдері тарихы тұрғысынан зерттеуге, яғни оның тілдік негізі (“қандай тіл ортасына жататыны”) туралы өз пікірін білдірген. Әуелі мұндай пікірді үзілді-кесілді айту үшін Ясауи хикметтерінің сенімді (канондық) мәтіндері жоқтығын, тіпті көптеген хикметтердің Ясауидің өз қаламынан шықпағандығына шек келтіруге болатындығын баса айтады (бұл пікірді орыс ғалымдары да жақсы айтқан болатын). Бұл ғалым Ясауидің тегін арғу түркілеріне апарады, ал арғулар, шігілдер, яғмалар, тохсылар қарлұқ тобын құрайды дей келіп, Ясауидің ана тілі оғұз диалектісі емес¹⁰ дейді, демек, Ясауи хикметтерінің тіліне оғұз тілдерінің біршама ықпалы болғанымен, оның негізі қарлұқтық деп түйеді және түркі әдебиетінің “Құтadғу білікке” ең жақын үлгісі деп таниды. Проф. Көпрүлүнiң бұл пікірін орыс

⁸ Көпрүлү М.Ф. Қожа Ахмет Ясауи. Танымы мен тағылымы. Шымкент. 1999. 177-бет.

⁹ Сыздықова Р. Ясауи мұрасының зерттелу тарихынан. – ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 2000. № 5-6. 3-5-беттер.

¹⁰ Көпрүлү М.Ф. Қожа Ахмет Ясауи. Танымы мен тағылымы. Шымкент. 1999. 198-бет.

ғалымы А.К.Боровков “нақты тілдік талдаулармен дәлелденбеген тұжырым” деп сынайды¹¹. Түркологияда Ахмет Ясауидің тіліне қатысты жалпылай да, ішінара нақтылай да (азды-көпті лингвистикалық талдаулармен) айтылған пікірлер, болжамдар, тұжырымдар аз емес. Өйткені Ясауидің “Хикметтері” сияқты ғажайып ескерткіш қай жағынан да, оның ішінде тілі жөнінен дүниежүзі ғалымдарының назарын аудармай тұра алмағандығы белгілі.

Орта ғасырлардағы түркі әдеби тілдерінің қалыптасуы мен дамуы проблемасымен шетелдік ғалымдарды былай қойғанда, В.В.Радлов, С.Е.Малов, П.М.Мелиоранский, А.Н.Самойлович, К.Г. Залеман, А.Н.Кононов, А.К.Боровков, Э.Н.Наджиб, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак, Э.Фазылов, С.Н.Иванов, Н.А.Баскаков, З.Мухамедова сияқты ілгері буын түркологтер айналысты. Бұл ғалымдар белгілі бір ескерткіштердің тілін лингвистикалық тұрғыдан талдап, олардың сипаттамасын берді. Бұларда да Ясауи тілінің түп негізі, қазіргі түркі тілдеріне қатысы (алыс-жақындығы, іліктестігі) туралы ұсынылған түйін-тұжырымдар әр түрлі, тіпті бір-біріне қарама-қайшы келіп жатады. Әр зерттеуші өз танымына қарай әр түрлі түйін түйген. Акад. А.Н.Кононов: Ясауи тілі көне ұйғыр және хорезмдік түркі әдеби тілінің нормаларына, яғни Қарахандар мемлекетіндегі қарлұқ-ұйғыр жазба тілінің үлгілері “Құтадғу білік” пен “Алтын йаруқтардың” тіліне жақын деп топшыласа, Әмір Нәжіп Ясауи поэзиясының тілі грамматикалық құрылысы мен лексикасы жағынан “Құтадғу біліктен” де, өз-Замахшаридің “Муқаддимат әл-әдаб” атты шығармасынан да бөлектеніп тұратындығын айтады. XI-XIV ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштері тілін арнайы зерттеген Ә.Нәжіп: “Құтадғу біліктің” негізі “д-з” тобындағы қарлұқ-ұйғыр тілі болса, Ясауи хикметтері тілінің негізі (сүйегі) “j (й)” тобындағы қыпшақ тілі, оған оғұз тайпалары тілінің элементтері қосылған, демек, бұл әдеби тіл *аралас* сипат алған, ол Сырдарияның төменгі ағысында (қазіргі Қазақстан жерінің бір бөлігінде) пайда болған және Қарахандар кезеңіндегі қарлұқ-ұйғыр әдеби тіліне қарама-қарсы түрде XII ғасырда дүниеге келген тіл деп табады¹².

¹¹ Боровков А.К. Очерки по истории узбекского языка (определение хикметов Ахмада Ясеви). – Советское востоковедение. М., 1948. V. 246-бет.

¹² Наджиб Э.Н. Кипчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. Автореферат докт. дисс. М., 1965. Стр.9.

Ә.Нәжіптің танымы бойынша, XIV ғасырда Алтын Ордада екі әдеби тіл: оғұз-қыпшақ және қыпшақ-оғұз тілдері өмір сүрген (қызмет еткен). Алғашқысының негізінде Хорезмнің солтүстік өңірінде пайда болған “Құтадғу білік” ескерткішінің тілі жатады, оған ұйғыр жазба дәстүрі қатты ықпал еткен, ал қыпшақ-оғұз әдеби тілінің негізінде Сырдарияның төменгі ағысында пайда болып, Мысырға дейін етек жайған Ясауи тілі жатыр дейді¹³. Ясауи тіліне “Мухаббат-наме”-нің тілі мен Алтын Орданың XIII-XIV ғасырлардағы ескерткіштерінің тілі жақын келеді дегенді де айтады¹⁴.

Корнекті түркітанушы А.М.Шербак “Хосрау ўа Ширин” поэмасының тілі Ясауи тілінің ерекшеліктеріне сәйкеспейді деу арқылы “Хикметтер” тілінің негізі оғұз тайпаларының тілі емес деген пікірін білдіреді. Ал А.Н.Самойлович Ясауи хикметтерінің, Рабғузидің “Қысас ул-әнбийасының” тілдерін, сондай-ақ “Мухаббат-наменің” тілін шағатай тілі, шағатай әдебиеті (оғұз-қарлұқ тілі тобына) дегендерге жатқыза алмаймын дегенді батыл айтады¹⁵. Кейбір зерттеушілер Ясауи тілі орхон жазбалары тілімен де іліктеседі дегенді де білдіреді¹⁶. Түркі тілдерінің дамуы мен қалыптасу барысын арнайы зерттеген белгілі түрколог Н.А.Баскаков Ясауидің “Хикметтері” мен оның ізбасары Ахмед Югнакидің “Ғибат әл-хақайик” атты шығармасының тілі оғұз-қыпшақ диалектілеріне негізделген, оған көне ұйғыр тілінің ықпалы күшті болмаған, бұлардың тілі батыс (оғұз-қыпшақ) түркі әдеби тіліне жатады дейді. “Құтадғу білік”, Рабғузидің “Қысасул-әнбийасы” шығыс (қарлұқ-ұйғыр негізді) түркі әдебиетінің үлгілері деп санайды¹⁷.

Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің тілін нағыз лингвист маман ретінде ұзақ жылдар бойы зерттеген белгілі ғалым Ә.Нәжіп XIV ғасыр ескерткіштері: Хорезмидің “Мухаббат-намесі” мен Сейф Сараидің “Тулистанына” лексика-грамматикалық сипаттама жасап, сөздіктерін түзді. Ғалым бұлар тілдік негізі жағынан XII ғасырдағы Ясауи

¹³ Наджи́п Э. Заслуги ара́бских филоло́гов в области изучения тюркских языков. — Кн. Семитские языки. Вып. 2, ч. 2, М., 1965.

¹⁴ Наджи́п Э. Мухаббат-наме. М., 1961.

¹⁵ Самойлович А.Н. К истории литературных средневековых турецких языков. —Сб. “Мир-Али-Шир”, Л., 1925.

¹⁶ Рустамов Э. Ахмад Ясави хикматларида тарих ва ҳаёт садоси. — Узбек тили ва адабиети. 1972. № 4.

¹⁷ Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1960., стр. 48.